

A Reflection on the Epistemological 'Utility and Necessity' of Discussions of 'The Origin of Ideas and Concepts'

Received date: 2019.09.29

Accepted date: 2020.01.13

PP. 97-114

DOI: [10.22034/jpiut.2020.35892.2415](https://doi.org/10.22034/jpiut.2020.35892.2415)

Ahmad Hamdollahi

Assistant Professor of philosophy, Azarbaijan Shahid Madani University, Tabriz, Iran.

ac.hamdollahi@azaruniv.ac.ir

Abstract

In the Hume period and beyond, through some of his views The Idea has been formed in the minds of some scholars that "the explanation of the way in which ideas or concepts originate is a way or the only way to secure their reality and epistemological validity" That is to say "if we cannot explain how a concept or idea originates, it will lack epistemological validity". By adopting this Idea, the fate of very important issues such as the possibility of Science and Metaphysics is tied to the discussion of the "origin of ideas" and thus this debate has found an extraordinary importance. The trace of this Idea is also, more or less, visible in the Contemporary Islamic philosophy. In this article I challenged this Idea and tried, with establishing some arguments, to show that; the epistemological validity of a concept lies, above all, in the very concept itself and is revealed in its comparison with reality and thus, explaining how concepts originate is not, firstly the only way and secondly the best and the shortest way to attain their epistemological validity, and yet has considerable difficulties within itself. If this claim is true, then it will have very important consequences, Including: 1) Tying the fate of Science and Metaphysics to the discussion of the origin of ideas is wrong and is an epistemological-historical mistake. And so 2) the discussion of the origin of the ideas has no epistemological utility and necessity as some had attributed to it.

Keywords: The Origin of Ideas and Concepts, Epistemology, Hume, New Age of Western Philosophy, Contemporary Islamic Philosophy, Utility and Necessity

1) Introduction

Although the discussion of the "origin of ideas and concepts" in the earlier periods of the history of philosophy has been more or less raised, it is especially in the new age of western philosophy that this debate is gradually gaining a special status and placed in the focus of philosophical discussions. The culmination of this importance lies in the emergence of an Idea rooted in some of Hume's particular views. This Idea, which I have called the "Idea of Conjunction" (the conjunction between "explaining the origin of an idea" and "the epistemological validity of that idea"), expresses that "if we cannot explain how an idea or concept originates, that idea or concept would be fictitious or invalid." with the formation of this Idea, the fate of very important issues such as reality and epistemological validity of the basic concepts of science and philosophy and, consequently, the possibility of Science and Metaphysics are tied to the discussion of the "origin of ideas and concepts" and thus this debate has found a special and unique importance and necessity.

This Idea, following the familiarity of contemporary Muslim philosophers with the views and ideas of Hume and some other Western philosophers of new age, seems to have penetrated into contemporary Islamic philosophy and can be seen especially and obviously in some contemporary Iranian thinkers. In this article, I challenged this Idea and tried, by analyzing the meaning of this Idea and making arguments against it, to show that; Ensuring the reality and epistemological validity of an idea or concept lies more than anything else in the very idea or concept itself and is manifested in its adaptation to reality, and therefore the explanation of how ideas and concepts originated is not, firstly the only way, and secondly the foremost and shortest way to achieve their epistemological validity, and at the same time it has significant difficulties in its inside.

2) The root of "Idea of Conjunction" in some of Hume's particular views

After dividing Perceptions into two types of "Impressions" and "Ideas", and considering the meaning it gives to them, Hume argues that any idea (except for a particular case that he himself has explained) ultimately must be the result of an impression or it must end in an impression. He concludes on this basis; if the assumed ideas ultimately not met with an impression, they are in fact fictitious or invalid. (See: Hume, 2007: 15) Hume's claim implicitly implies or, admittedly, this meaning is inferred from it that "if we cannot explain the origin of an idea or concept, that idea or concept would be fictitious or invalid." (The Idea of Conjunction) This recent inference and conclusion, seems to be the same that was found and proposed in the Hume period and beyond for some philosophers and thinkers.

3) Analysis of the meaning of the "Idea of Conjunction"

The Idea of Conjunction actually means the connection between "explaining the origin of ideas and concepts" and "the epistemological validity of those ideas and concepts." But this connection can be considered one-sided or two-sided. If we consider this connection to be one-sided, the meaning and content of The Idea will simply be that "if we explain the origin of a concept, then that concept will have epistemological validity." But if we consider this connection to be two-sided, the meaning and content of The Idea will be that "if we explain the origin of a concept, then that concept will have epistemological validity; and yet, if we do not or cannot explain how a concept originated, then that concept will lack epistemological validity". I have called the first meaning the minimum meaning and the second meaning the maximum meaning of The Idea.

4) The Critique of the "Idea of Conjunction"

As a critique of The Idea, I first criticized Hume's view and doctrine, which was the basis for the formation of this Idea; then I have examined and criticized this Idea in both its meaning and concept.

a. Critique of Hume's doctrine:

Hume's view that "if the supposed idea does not end, directly or indirectly, in an impression, then it is fictitious and invalid" is quite correct within Hume's sense of "idea". Because, according to Hume's definition, the "idea" is essentially of a kind of impression; so the assumption of an idea that does not end in an impression is, in fact, the assumption that it is not an "idea" at all. But if we make the same claim about "idea" in its general sense, not only can the doctrine not be considered directly true, but we have also made a great fallacy. In fact, that claim on the "idea" in its general and conventional sense in the tradition of philosophy is an unreasonable claim that there seems to be not even a single argument in Hume's works.

b. Critique of the maximum meaning of the Idea of Conjunction:

It seems that the mainstay of the maximum meaning of the Idea of Conjunction is the argument that 1) if we do not know how a concept originated, then it is a fake (unrealistic) concept, and 2) if it is a fake concept, it will not have epistemological validity; Therefore, if we do not know how a concept originated, then that concept will lack epistemological validity. In the text of the article, I first criticized this argumentative support, then had made three arguments against this meaning of the Idea of Conjunction.

c. Critique of the minimum meaning of the Idea of Conjunction:

The minimum meaning of the idea of Conjunction has no inconsistency in itself and if we can really find out how a concept originated of reality, then this explanation itself will provide and guarantee the epistemological validity of that concept. But the important point is that it seems that explaining how a concept truly originated has difficulties at its inside that make it difficult to achieve. In the text of the article, I have mentioned three of these difficulties.

5) Conclusion

In this article, I have tried to show the inaccuracy of the Idea of Conjunction by analyzing the meaning and content of the Idea and making arguments against it. If these arguments are valid, the following very important conclusions can be drawn from them:

- 1) The possibility of Science or Metaphysics has nothing to do with the discussion of the origin of ideas and concepts and the explanation of how they originated, but having meaningful ideas (with a specific meaning and content) of Science and Philosophy is sufficient to establish, and automatically establishes, the Possibility of scientific or metaphysical knowledge and therefore;
- 2) The discussion of the origin of ideas and concepts and to explain how they originated does not have the epistemological usefulness and necessity that some philosophers had attributed to it.

References

- 0 Tabatabai, Seyyed Mohammad Hossein (2012) *Nabay-at Al-Hikmat*, trans. and described: Ali Shirvani, fifth edition, Qom: Boostan-e Ketab. (in Persian)
- 0 Ghavam Safari, Mehdi (2007) *How Metaphysics is Possible*, First Edition. Tehran: Institute of Islamic Culture and Thought. (in Persian)
- 0 Copleston, Frederick Charles (1996) *History of Philosophy*, Volume 5, trans. Amir Jalaluddin Alam, Third Edition, Tehran: Soroush and Scientific and Cultural. (in Persian)
- 0 Hume, David (2007) *An Inquiry concerning Human Understanding*, edited with an introduction and notes by Peter Millican, first published, Oxford University press.

مجله علمی پژوهش‌های فلسفی دانشگاه تبریز

سال ۱۴ / شماره ۳۳ / زمستان ۱۳۹۹

تأملی در «فایده و ضرورت» معرفت‌شناختی بحث‌های «منشأ تصورات و مفاهیم»

احمد حمداللهی

استادیار گروه فلسفه، دانشگاه شهید مدنی آذربایجان، تبریز، ایران

ac.hamdollahi@azaruniv.ac.ir

چکیده

در دوره هیوم و بعد از آن، به واسطه برخی از آراء و دیدگاه‌های او این انگاره در ذهن و فکر برخی از اندیشمندان شکل گرفته است که تبیین نحوه پیدایش تصورات و مفاهیم یک راه و بلکه تنها راه برای احراز اعتبار معرفت‌شناختی (واقع‌نمایی) آن‌هاست؛ بدین معنا که «اگر نتوانیم نحوه پیدایش یک مفهوم را تبیین نماییم، آن مفهوم فاقد اعتبار معرفت‌شناختی خواهد بود». با پذیرش این انگاره، سرنوشت مسائل بسیار مهمی همچون امکان علم و امکان مابعدالطبیعه به بحث «منشأ تصورات و مفاهیم» گره می‌خورد و بدین ترتیب این بحث شأن و جایگاه فوق‌العاده‌ای پیدا می‌کند. رد پای این انگاره در فلسفه اسلامی معاصر نیز، کم یا بیش، قابل مشاهده است. من در مقاله پیش رو این انگاره را به چالش کشیده و کوشیده‌ام با اقامه استدلال‌هایی نشان دهم؛ تضمین اعتبار معرفت‌شناختی و واقع‌نمایی یک تصور یا مفهوم، بیش و پیش از هر چیزی در خود آن تصور یا مفهوم نهفته است که در تطبیق آن با واقعیت آشکار می‌شود و بر همین اساس تبیین نحوه پیدایش تصورات و مفاهیم اولاً تنها راه، ثانیاً بهترین و کوتاه‌ترین راه برای احراز اعتبار معرفت‌شناختی و واقع‌نمایی آن‌ها نیست و دشواری‌های قابل توجهی در بطن خود دارد. اگر این ادعا صحیح باشد، آنگاه نتایج بسیار مهمی بر آن مترتب خواهد شد. از جمله؛ ۱) گره زدن سرنوشت علم و مابعدالطبیعه به بحث درباره منشأ تصورات و مفاهیم امری نادرست و یک اشتباه معرفتی-تاریخی است و بنابراین ۲) بحث درباره منشأ تصورات و مفاهیم، آن فایده و ضرورت معرفت‌شناختی‌ای را که برخی اندیشمندان برای آن قائل شده‌اند، ندارد.

کلیدواژه‌ها: منشأ تصورات و مفاهیم، معرفت‌شناسی، هیوم، فلسفه جدید غرب، فلسفه اسلامی

معاصر، فایده و ضرورت

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۰۷/۰۷

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۱۰/۲۳

مقدمه

پرداختن به مسئله‌ای که امروزه تحت عنوان «منشأ تصورات و مفاهیم» مطرح و شناخته می‌شود، سابقه‌ای تقریباً به درازای تاریخ فلسفه دارد. تقریباً از همان ابتدای شکل‌گیری تفکر و اندیشه فلسفی، اندیشمندان و فیلسوفان مختلف در لابه‌لای موضوعات و مباحث مختلفی که مطرح کرده‌اند، کم یا بیش و به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم، به این مسئله نیز پرداخته‌اند که «تصورات و مفاهیم گوناگونی که ما در علم و اندیشه خود با آن‌ها سروکار داریم، چگونه و از چه طریقی برای ما حاصل می‌شوند؟». با این حال، تا پیش از دوره جدید فلسفه غرب این بحث کمتر به‌عنوان یک بحث اساسی و ضروری مطرح بوده است. در واقع، به‌طور خاص در دوره جدید فلسفه غرب است که بحث درباره «منشأ تصورات و مفاهیم» به تدریج شأن و جایگاه ویژه‌ای پیدا می‌کند و کانون و محور بحث‌های فلسفی قرار می‌گیرد. بحث تفصیلی درباره چرایی اهمیت یافتن این مسئله و روند تحولات مربوط به آن در عصر جدید غرب نیازمند مجال دیگری است و در جای دیگری باید بدان پرداخته شود. اما در این میان و به‌طور خاص، در دوره هیوم و بعد از آن، به‌واسطه برخی از آراء و دیدگاه‌های او در باب «منشأ تصورات و مفاهیم» این انگاره شکل گرفته است که «اگر نتوانیم نحوه پیدایش یک تصور یا مفهوم را تبیین نماییم، آن تصور یا مفهوم فاقد اعتبار معرفت‌شناختی خواهد بود». به دنبال شکل‌گیری این انگاره، اعتبار معرفت‌شناختی و واقع‌نمایی مفاهیم اساسی علم و فلسفه (مانند علت و معلول، جوهر و عرض و امثالهم) و به‌تبع آن، سرنوشت مسائل بسیار مهمی همچون امکان علم و امکان مابعدالطبیعه به بحث «منشأ تصورات و مفاهیم» گره می‌خورد و بدین ترتیب این بحث اهمیت و ضرورت خاص و منحصر به فردی پیدا می‌کند. چراکه تصور بر آن است که بحث درباره منشأ تصورات و مفاهیم و تبیین نحوه پیدایش آن‌ها، یک‌راه و بلکه تنها راه برای تضمین اعتبار معرفت‌شناختی و واقع‌نمایی آن تصورات و مفاهیم و به دنبال آن، استوار کردن امکان علم یا امکان مابعدالطبیعه است.

این تلقی و نگرش، که می‌توان آن را انگاره تلازم میان «تبیین نحوه پیدایش تصورات و مفاهیم» و «اعتبار معرفت‌شناختی آن تصورات و مفاهیم» یا به‌اختصار انگاره تلازم نامید، بعدها و در پی آشنایی فیلسوفان و اندیشمندان مسلمان معاصر با آراء و اندیشه‌های هیوم و برخی دیگر از اندیشمندان عصر جدید غرب، در فلسفه اسلامی معاصر نیز نفوذ پیدا کرده و به‌طور خاص نزد برخی از اندیشمندان دوره معاصر ما به‌طور جدی و آشکار قابل مشاهده است. در واقع به نظر می‌رسد این انگاره و تلقی در فضای فکری ایران معاصر غالب و رایج است و من سراغ ندارم کسی تاکنون آن را مورد پرسش یا چون‌وچرا قرار داده باشد. گویی این انگاره چنان بر اذهان و افکار سایه افکنده است که کمتر کسی در مقام پرسش از آن برمی‌آید. اما با این حال می‌توان و باید این پرسش مهم و اساسی را مطرح کرد که آیا واقعاً اعتبار معرفت‌شناختی و واقع‌نمایی مفاهیم، وابسته و موقوف به «تبیین منشأ و نحوه پیدایش» آن‌هاست؟ و به‌تبع آن، آیا بحث درباره نحوه پیدایش مفاهیم آن ارزش و اهمیت یا فایده و ضرورتی را که برخی اندیشمندان برای آن قائل‌اند، دارد یا نه؟ من در نوشتار پیش رو به تأمل درباره این پرسش‌ها پرداخته و کوشیده‌ام، با تحلیل معنای انگاره تلازم و اقامه استدلال‌هایی نشان دهم؛ «تبیین نحوه پیدایش مفاهیم» نه فقط تنها راه بلکه بهترین و کوتاه‌ترین راه هم برای احراز اعتبار معرفت‌شناختی و واقع‌نمایی آن‌ها نیست و دشواری‌های قابل توجهی در بطن خود دارد. پژوهش حاضر در سه بخش ارائه شده است. در بخش اول به نحوه پیدایش انگاره تلازم در دوره جدید فلسفه غرب اشاره کرده‌ام. در بخش دوم به نفوذ و میزان

تأثیرگذاری این انگاره در فلسفه اسلامی معاصر پرداخته‌ام. بخش سوم نیز به نقد و بررسی تفصیلی این انگاره اختصاص یافته است.

۱) نحوه پیدایش انگاره تلازم در دوره جدید فلسفه غرب

بررسی روند تحولات مربوط به بحث‌های «منشأ تصورات و مفاهیم» در دوره جدید فلسفه غرب نشان می‌دهد پیدایش انگاره تلازم میان «تبیین منشأ تصورات و مفاهیم» و «اعتبار معرفت‌شناختی آن تصورات و مفاهیم» ریشه در برخی از آراء و دیدگاه‌های خاص هیوم دارد. هیوم، حداقل از جهاتی، مهم‌ترین چهره جریان تجربه‌گرایی در عصر جدید غرب محسوب می‌شود. از جمله مسائلی که وی به‌طور صریح و مشخص بدان پرداخته است، مسئله منشأ تصورات و مفاهیم است؛ یعنی این مسئله که تصورات یا مفاهیمی که ما در دست داریم چگونه، به چه طریقی و از کجا برای ما حاصل شده‌اند؟ او نیز مانند لاک تلاش کرده است همه محتوای ذهن را از سرچشمه تجربه بیرون بکشد (رک؛ کاپلستون، ۱۳۷۵: ۲۸۱) هیوم محتوای ذهن را به وجه عام ادراکات (perceptions) می‌نامد و آن را به دودسته انطباعات (impressions) و تصورات (ideas) تقسیم می‌کند. مقصود وی از انطباعات آن صورت‌های ذهنی است که به‌طور مستقیم و بی‌واسطه، از حس و تجربه برای ما حاصل می‌شود؛ درحالی‌که تصورات را به‌عنوان نسخه‌ها یا صورت‌های خفیف انطباعات که در اندیشیدن و استدلال به کار می‌روند، معرفی می‌کند. (also see: Noonan, 1999: 60 / Hume, 2007: 12-13) فارغ از تقسیم‌بندی‌های جزئی‌تری که وی درباره خود انطباعات یا خود تصورات مطرح کرده و نکات و مواردی که درباره نسبت و رابطه میان آن‌ها گفته است (برای ملاحظه این جزئیات رک؛ کاپلستون، ۱۳۷۵: ۲۸۴-۲۸۲) نکته بسیار مهم در دیدگاه هیوم این است که به اعتقاد وی، هرگونه تصویری (به‌استثنای یک مورد خاص که خودش توضیح داده است) درنهایت باید ناشی از یک انطباع باشد یا به یک انطباع ختم شود. وی بر اساس همین مبناست که نتیجه می‌گیرد؛ اگر تصور یا تصویری مفروض درنهایت به یک انطباع ختم نشوند، درواقع موهوم یا بی‌اعتبار خواهند بود. (See: Hume, 2007: 15) این نتیجه‌گیری اخیر هیوم در حقیقت یک ادعای جدید و بی‌سابقه است که تا پیش از آن هیچ‌یک از اندیشمندان یا فیلسوفانی که مستقیم یا غیرمستقیم به بحث درباره منشأ تصورات پرداخته بودند، مانند آن را، حداقل به‌طور صریح و روشن، مطرح نکرده بودند. حتی جان لاک که تمام تلاش خود را مصروف این کرده بود که نشان دهد همه تصورات و مفاهیم ما درنهایت از حس و تجربه ناشی می‌شوند، هیچ‌گاه ادعا نکرد که این یا آن تصور به دلیل اینکه منشأ حسی و تجربی ندارد، موهوم یا بی‌اعتبار است. هیوم بر اساس همین مبنای اعتبار برخی از مهم‌ترین و بنیادی‌ترین مفاهیم علم و مابعدالطبیعه، همچون جوهر و عرض و علت و معلول و به‌تبع آن، اعتبار خود علم و مابعدالطبیعه را زیر سؤال می‌برد.

این ادعای هیوم که «اگر تصویری، به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم به یک انطباع حسی ختم نشود، موهوم یا بی‌اعتبار خواهد بود» به‌طور ضمنی این فحوا را دارد یا، به‌تعبیردیگر، این معنا از آن استنباط می‌شود که «اگر نتوانیم نحوه پیدایش یک تصور یا مفهوم را تبیین نماییم، آن تصور یا مفهوم موهوم یا بی‌اعتبار خواهد بود.» به نظر می‌رسد این استنباط و نتیجه‌گیری اخیر همان چیزی است که در دوره هیوم و بعد از آن، برای برخی از فیلسوفان و اندیشمندان پیدا و مطرح شده است. معنا و مضمون ادعای اخیر این است که بحث درباره منشأ یک تصور یا مفهوم و تبیین نحوه پیدایش آن، یک‌راه و بلکه تنها راه، برای تأمین و تضمین اعتبار معرفت‌شناختی و واقع‌نمایی آن تصور یا مفهوم است. روشن است که با پیدایش و پذیرش این انگاره بحث درباره منشأ تصورات و مفاهیم اهمیت و شأن ویژه و فوق‌العاده‌ای پیدا می‌کند؛ اهمیت و شأنی که پیش از آن هیچ‌گاه نداشته است.

رجوع و توجه به واکنش‌هایی که اندیشمندان و فیلسوفان بعد از هیوم، در برابر دیدگاه وی درباره منشأ تصورات و مفاهیم داشته‌اند، نیز این ادعا را تأیید می‌کند که به‌واسطه دیدگاه او درباره منشأ تصورات و مفاهیم بوده است که میان «تبیین منشأ یک تصور یا مفهوم» با «اعتبار معرفت‌شناختی آن تصور یا مفهوم» پیوند و تلازم برقرار شده است. چون عموم اندیشمندان و فیلسوفانی که بعد از هیوم به بحث درباره منشأ تصورات و مفاهیم پرداخته‌اند، به تکاپو افتاده و تمام سعی و تلاش خود را به کار گرفته‌اند تا نشان دهند که این یا آن مفهوم خاص، به‌اصطلاح منشأ عینی و واقعی دارد و بنابراین از نظر معرفت‌شناختی معتبر و واقع‌نما است؛ هرچند که البته در این میان آراء و دیدگاه‌های متفاوت و احیاناً متعارضی هم درباره این مسئله مطرح شده است. به نظر می‌رسد این تلاش و تکاپو دلیلی جز تأثیرگذاری اندیشه هیوم و پیدایش و پذیرش انگاره تلازم میان «تبیین منشأ تصورات و مفاهیم» و «اعتبار معرفت‌شناختی آن تصورات و مفاهیم» نداشته است و اگر قول به این تلازم نبود، آن تلاش و تکاپو هم اتفاق نمی‌افتاد.

۲) انگاره تلازم در فلسفه اسلامی معاصر

بحث درباره «منشأ تصورات و مفاهیم» از جمله موضوعات و مباحثی است که در فلسفه اسلامی معاصر به‌طور جدی بدان پرداخته شده است. در حقیقت آن توجه و عنایتی که به این بحث در فلسفه اسلامی معاصر صورت گرفته است در دوره‌های پیشین فلسفه اسلامی و نزد فیلسوفان مسلمان متقدم وجود ندارد. این بحث در دوران معاصر به‌واسطه علامه طباطبایی و به دنبال ایشان استاد مطهری آغاز شده و شکل گرفته است. بعد از ایشان نیز این بحث از سوی برخی از اندیشمندان معاصر به‌طور جدی پیگیری شده و آراء و دیدگاه‌های جدیدی در این باب ارائه شده است. به نظر می‌رسد بخش قابل‌توجهی از اهمیت و جایگاهی که این بحث در فلسفه اسلامی معاصر پیدا کرده است، به آشنایی و مواجهه فیلسوفان و اندیشمندان مسلمان معاصر با آراء و اندیشه‌های فیلسوفان دوره جدید غرب برمی‌گردد؛ هرچند که شاید نتوان این مواجهه و آشنایی را تنها دلیل اهمیت و جایگاه این بحث در فلسفه اسلامی معاصر دانست. یکی از پرسش‌های مهمی که درباره دیدگاه‌های فیلسوفان و اندیشمندان مسلمان معاصر در زمینه «منشأ تصورات و مفاهیم» قابل‌طرح است، این است که آیا ایشان هم انگاره تلازم را قبول دارند یا نه؟ به نظر من پاسخ این پرسش بستگی به معنا و مضمونی دارد که برای انگاره تلازم قائل می‌شویم. در حقیقت، تحلیل دقیق‌تر معنا و مضمون انگاره تلازم به ما نشان خواهد داد که آیا فیلسوفان مسلمان معاصر این انگاره را قبول دارند یا نه؟ اگر این انگاره را قبول دارند، به کدام معنا قبول دارند؟ و اگر قبول ندارند، به کدام معنا قبول ندارند؟

۱-۲) دو معنا یا تفسیر ممکن از انگاره تلازم

آن معنا از انگاره تلازم که تا اینجا مورد اشاره و بحث قرار گرفت، به تعبیر من معنای حداکثری این انگاره است. اما این انگاره را به یک معنای حداقلی نیز می‌توان در نظر گرفت. انگاره تلازم در حقیقت به معنای قول به تلازم میان «تبیین منشأ تصورات و مفاهیم» و «اعتبار معرفت‌شناختی آن تصورات و مفاهیم» است. اما این تلازم را می‌توان یک‌طرفه یا دوطرفه دانست. اگر این تلازم را یک‌طرفه بدانیم، معنا و مضمون انگاره تلازم صرفاً این خواهد بود که «اگر نحوه پیدایش یک مفهوم را تبیین کنیم، آنگاه آن مفهوم دارای اعتبار معرفت‌شناختی خواهد بود». اما اگر تلازم مذکور را دوطرفه بدانیم، معنا و مضمون انگاره تلازم این خواهد شد که «اگر نحوه پیدایش یک مفهوم را تبیین کنیم، آنگاه آن مفهوم دارای اعتبار معرفت‌شناختی خواهد بود؛ و درعین حال، اگر نحوه پیدایش یک مفهوم را تبیین نکرده باشیم، آنگاه آن مفهوم فاقد اعتبار معرفت‌شناختی

خواهد بود». معنای اول (تلازم یک‌طرفه) در حقیقت بیانگر این است که «تبيين منشأ تصورات و مفاهيم» یک‌راه (نه تنها راه) برای «احراز یا تضمین اعتبار معرفت‌شناختی آن تصورات و مفاهيم» است. این معنا وجود راه‌های احتمالی دیگر برای احراز اعتبار معرفت‌شناختی مفاهيم را لزوماً انکار نمی‌کند و در حقیقت در این باره ساکت است و بر همین اساس، حداقل به صراحت، ادعا نمی‌کند که «اگر نتوانیم نحوه پیدایش مفاهيم را تبیین کنیم، آنگاه آن مفاهيم فاقد اعتبار معرفت‌شناختی خواهند بود». این معنا از انگاره تلازم را می‌توان معنای حداقلی نامید. اما معنای دوم بیانگر آن است که «تبيين منشأ تصورات و مفاهيم» تنها راه برای «احراز یا تضمین اعتبار معرفت‌شناختی آن تصورات و مفاهيم» است. این معنا وجود راه یا راه‌های دیگر برای احراز و تضمین اعتبار معرفت‌شناختی مفاهيم را انکار و به صراحت ادعا می‌کند که «اگر نتوانیم نحوه پیدایش مفاهيم را تبیین کنیم، آنگاه آن مفاهيم فاقد اعتبار معرفت‌شناختی خواهند بود». این معنا از انگاره تلازم را می‌توان معنای حداکثری نامید.

این دو معنا در اینکه «تبيين منشأ تصورات و مفاهيم» یک‌راه برای احراز اعتبار معرفت‌شناختی آن تصورات و مفاهيم است، باهم مشترک‌اند؛ اما در اینکه این راه تنها راه برای احراز اعتبار معرفت‌شناختی آن‌هاست یا نه، از هم تمایز پیدا می‌کنند. البته معنای حداقلی انگاره تلازم راه دیگر برای احراز اعتبار معرفت‌شناختی مفاهيم را لزوماً و به‌طور مشخص بیان نمی‌کند، بلکه صرفاً امکان آن را می‌پذیرد. به نظر می‌رسد در صورتی که راه دیگر برای احراز اعتبار معرفت‌شناختی مفاهيم بیان یا بر آن تصریح نشود، تمایز میان معنای حداقلی و معنای حداکثری انگاره تلازم عملاً کمرنگ می‌شود؛ اما در هر حال این تمایز وجود دارد و توجه به آن، از جمله برای قضاوت درباره اینکه آیا فیلسوفان مسلمان معاصر انگاره تلازم را پذیرفته‌اند یا نه؟ مفید و کارساز خواهد بود.

۲-۲) دیدگاه علامه طباطبایی

چنانکه اشاره شد، بحث درباره منشأ تصورات و مفاهيم در فلسفه اسلامی معاصر توسط علامه طباطبایی آغاز شده است. من معتقدم دقت در مجموع آراء و دیدگاه‌های ایشان در این زمینه نشان می‌دهد که ایشان عملاً به معنای حداقلی انگاره تلازم معتقد و پایبند است. به نظر من از مجموع سخنان و بحث‌های ایشان درباره منشأ تصورات و مفاهيم دو مطلب قابل استنباط و استفاده است؛ (۱) تبیین نحوه پیدایش تصورات و مفاهيم یک‌راه برای تضمین و احراز اعتبار معرفت‌شناختی آن‌هاست. (۲) تبیین نحوه پیدایش تصورات و مفاهيم تنها راه برای تضمین و احراز اعتبار معرفت‌شناختی آن‌ها نیست. و این همان معنای حداقلی انگاره تلازم است. من در اینجا به دلیل ضیق مجال نمی‌توانم به تفصیل در این باره بحث کنم، اما سعی خواهم کرد خطوط کلی استدلال را بر این مدعا بیان کنم.

رجوع به آثار علامه، بخصوص اصول فلسفه و روش رئالیسم، نشان می‌دهد ایشان به‌طور جدی و به تفصیل در این باره بحث کرده است که مفاهيم بنیادی و اساسی‌ای همچون وجود و عدم، جوهر و عرض، علت و معلول چگونه و طی چه فرآیندی برای ما حاصل می‌شوند. (رک: مطهری، ۱۳۸۲: ۳۰۶-۲۸۵) به نظر من دقت در این بحث‌ها و بستر و زمینه‌ای که این بحث‌ها در آن مطرح شده‌اند، نشان می‌دهد که حداقل یکی از اهداف ایشان از پرداختن به این بحث‌ها استوار کردن همین مطلب است که این مفاهيم منشأ واقعی دارند و بنابراین از نظر معرفت‌شناختی معتبرند. این بدین معناست که ایشان عملاً و دست‌کم معنای حداقلی انگاره تلازم را پذیرفته است. اما آیا با استناد به این بحث‌های علامه می‌توان نتیجه گرفت که ایشان به معنای حداکثری انگاره تلازم نیز معتقد است؟ چه‌بسا تصور شود، و شاید نگاه رایج این باشد، که این بحث‌های علامه نه تنها نشان‌دهنده پذیرش معنای حداقلی انگاره تلازم، بلکه به معنای قبول معنای حداکثری این انگاره نیز هست. اما من معتقدم

دقت در مبانی فکری ایشان در بحث از منشأ تصورات و مفاهیم این تصور را نفی می‌کند. دقت و تأمل در آثار و دیدگاه‌های علامه طباطبایی نشان می‌دهد مبانی اصلی ایشان در بحث از منشأ تصورات و مفاهیم این است که هر مفهومی، با توجه به معنا و هویت «مفهوم»، مأخوذ و برگرفته از واقعیت است و اساساً هیچ مفهومی نمی‌تواند بدون ارتباط و اتصال با واقعیت اخذ و انتزاع شود. (برای نمونه رک؛ مطهری، ۱۳۸۲: ۲۰۱-۱۹۷ و ۲۷۴-۲۷۱) روشن است که اگر مفهومی مأخوذ از واقعیت باشد، آنگاه لاجرم دارای اعتبار معرفت‌شناختی و واقع‌نمایی خواهد بود. نکته مهم و اساسی در اینجا این است که در اندیشه علامه این مبانی کلی، مقدم بر تبیین چگونگی پیدایش این یا آن مفهوم خاص است؛ نه اینکه مؤخر از این تبیین‌ها و حاصل و نتیجه آن‌ها باشد. در واقع ایشان ابتدا و بر اساس استدلالی خاص و جداگانه، تبیین و استوار می‌کند که هر مفهومی حتماً و بالضروره مأخوذ از واقعیت است. (برای نمونه رک؛ طباطبایی، ۱۳۸۱: ۷۵) سپس، بر اساس این مبانی کلی، دیدگاه خود را درباره اینکه این یا آن مفهوم خاص چگونه و به چه ترتیبی از واقعیت اخذ و انتزاع شده است، توضیح می‌دهد. (برای نمونه رک؛ همان: ۱۳۹-۱۳۴) از اینجا آشکار می‌شود که از نظر علامه، تبیین نحوه پیدایش تصورات و مفاهیم تنها راه برای احراز اعتبار معرفت‌شناختی آن‌ها نیست. در واقع، این گزاره نتیجه‌ای است که بی‌واسطه از مبانی اصلی ایشان در بحث از منشأ تصورات و مفاهیم، که در بالا اشاره شد، به دست می‌آید؛ هرچند که شاید بدان توجه یا تصریح نشده باشد. چون طبق مبانی کلی ایشان هر مفهومی برگرفته از واقعیت است و معلوم است که اگر مفهومی مأخوذ از واقعیت باشد، لاجرم می‌تواند بر واقعیت صدق کند و این یعنی اینکه آن مفهوم واقع‌نماست و اعتبار معرفت‌شناختی دارد. من در بخش بعدی به مناسبت بحث به این موضوع بازخواهم گشت.

۲-۳) دیدگاه استاد مطهری

آراء و دیدگاه‌های استاد مطهری در بحث منشأ تصورات و مفاهیم در امتداد دیدگاه‌های علامه طباطبایی و متأثر از این دیدگاه‌هاست. بر این اساس می‌توان ادعا کرد که دیدگاه ایشان درباره انگاره تلازم همانند دیدگاه علامه یا دست‌کم نزدیک به آن است. یعنی ایشان هم به معنای حداقلی انگاره تلازم معتقد است. ایشان نیز، همانند علامه طباطبایی و در امتداد بحث‌های ایشان و در مقام شرح و توضیح دیدگاه‌های ایشان، به تفصیل درباره نحوه پیدایش مفاهیم اساسی‌ای که ما در علم و فلسفه با آن‌ها مواجهیم، بحث کرده است. (برای نمونه رک؛ مطهری، ۱۳۸۲: ۳۰۶-۲۹۶) ایشان علاوه بر نکات و توضیحاتی که در پاورقی‌های مقاله پنجم / اصول فلسفه و روش رئالیسم آورده است، در مقدمه مبسوطی هم که بر این مقاله نوشته است، توضیحاتی را درباره مبحث منشأ تصورات و مفاهیم، تاریخچه این بحث نزد فیلسوفان غربی و حکما و اندیشمندان مسلمان و نوآوری‌های این مقاله در این بحث، ارائه کرده است. (رک؛ همان: ۲۵۴-۲۴۵) ایشان در بخشی از این مقدمه اشاره می‌کند که یکی از راه‌هایی که منکرین مابعدالطبیعه بدان استناد می‌کنند راه، به تعبیر ایشان، علم النفسی است؛ یعنی اینکه مفاهیم کلیدی مابعدالطبیعه منشأ پیدایش متعارف و قابل‌فهم ندارند و بنابراین بی‌اعتبار هستند. سپس در مقام پاسخ می‌گوید: «در این مقاله... در خلال بیان کیفیت حصول تکثر در ادراکات، گفتگوی مفاهیم متافیزیکی به میان خواهد آمد و معلوم خواهد شد که این مفاهیم از جنبه علم النفسی معتبرند و بآنکه مستقیماً از راه حواس وارد ذهن نشده‌اند منشأ صحیح و معتبر دارند» (همان: ۲۵۸-۲۵۷) این پاسخ نشانگر این است که ایشان بحث درباره منشأ تصورات و مفاهیم و تبیین نحوه پیدایش آن‌ها را راهی برای دفاع از امکان مابعدالطبیعه می‌داند. این نکته، در کنار بحث‌ها و توضیحاتی که ایشان درباره منشأ تصورات و مفاهیم مهم فلسفی ارائه کرده است، نشان می‌دهد ایشان هم بحث درباره نحوه پیدایش این مفاهیم را عملاً راهی برای احراز اعتبار

معرفت‌شناختی آن‌ها می‌داند و این بدین معناست که ایشان هم عملاً و دست‌کم معنای حداقلی انگاره تلازم را پذیرفته است.

در مورد دیدگاه استاد مطهری هم، مشابه دیدگاه علامه طباطبایی، شاید این‌گونه تصور شود که بحث‌ها و تبیین‌های ایشان درباره نحوه پیدایش تصورات و مفاهیم، نه تنها به معنای پذیرش معنای حداقلی انگاره تلازم بلکه به معنای قبول معنای حداکثری این انگاره نیز هست. اما حقیقت این است که ایشان مبنای اصلی علامه طباطبایی در بحث از منشأ تصورات و مفاهیم را، که در بالا اشاره شد، به صراحت قبول دارد (برای نمونه رک: مطهری، ۱۳۸۱: ۲۶۳-۲۵۸) و همان‌طور که گفتیم، قبول این مبنا خواه‌ناخواه بدین معناست که بحث درباره نحوه پیدایش مفاهیم تنها راه برای تضمین واقع‌نمایی و اعتبار معرفت‌شناختی آن‌ها نیست. بنابراین، به نظر می‌رسد پذیرش معنای حداکثری انگاره تلازم را نمی‌توان به ایشان نسبت داد.

۴-۲) دیدگاه دکتر قوام صفری

بحث درباره «منشأ تصورات و مفاهیم» بعد از علامه طباطبایی و استاد مطهری و در دوره اخیر نیز کم یا بیش مورد توجه اندیشمندان مسلمان قرار گرفته است. در این میان باید به‌طور خاص به دکتر مهدی قوام صفری اشاره کرد. ایشان در *مابعدالطبیعه چگونه ممکن است* نه‌تنها به مسئله «منشأ تصورات و مفاهیم» پرداخته، بلکه برای این بحث شأن و جایگاه منحصر به فردی قائل شده و اتخاذ یک موضع صحیح و استوار در باب این مسئله را مبنای امکان مابعدالطبیعه دانسته است. توجه به سخنان و مطالب ایشان نشان می‌دهد، ایشان نه‌تنها معنای حداقلی انگاره تلازم بلکه معنای حداکثری این انگاره را نیز به صراحت پذیرفته و بر آن تأکید کرده است. ایشان در مقدمه این کتاب می‌نویسد:

«مسئله اصلی معرفت‌شناسی، مسئله منشأ مفاهیم و اصول معرفتی است. گفتن اینکه پاره‌ای از این‌گونه مفاهیم و اصول فطری‌اند- و در اینجا البته فرق نمی‌کند که فطریت بالفعل مدنظر باشد یا فطریت بالقوه- پاک کردن صورت مسئله است نه پاسخ دادن به آن. در یک کتاب معرفت‌شناسی، نویسنده نمی‌تواند مثلاً بدون بیان توضیح چگونگی پیدایش اصل عدم تناقض صرفاً به وجود آن- حتی اگر آن را بدیهی بداند- استناد کند و به کمک آن به تحلیل‌های فیلسوفانه دست بزند، بلکه ابتدا باید بگوید که این از کجا آمده است.» (قوام صفری، ۱۳۸۶: ۱۵)

چنانکه از این عبارات به‌روشنی برمی‌آید، از نظر ایشان بحث درباره چگونگی پیدایش مفاهیم و نیز اصول معرفتی، بر هر بحث دیگری مقدم است. این بدین معناست که ارزش و اعتبار هر بحث دیگری وابسته و منوط به این بحث است. البته در بخش‌های دیگری از *مابعدالطبیعه چگونه ممکن است* هم همین معنا، با عبارت‌هایی متفاوت، تکرار و بر آن تأکید شده است. ایشان در بخش دیگری از این کتاب می‌نویسد:

«همان‌گونه که پیش‌از این گفته‌ایم، مسئله اصلی معرفت‌شناسی، مسئله منشأ معرفت است. یافتن سرچشمه‌های اصلی پیدایش تصورات گوناگون، بهترین راه تبیین چگونگی امکان معرفت و به‌ویژه معرفت مابعدالطبیعی است. عدم دستیابی به منشأ راستین پاره‌ای از مفاهیم بود که هیوم را نخستین بار به انکار معرفت‌شناختی امکان معرفت مابعدالطبیعی رهنمود شد...» (همان: ۱۶۸-۱۶۷)

چنانکه در این عبارت ملاحظه می‌شود، ایشان به صراحت معتقد است که بهترین راه برای تبیین چگونگی امکان معرفت و امکان مابعدالطبیعه، یافتن منشأ تصورات مختلف است و در ضمن اشاره می‌دارد که ناکامی در همین امر بود که هیوم را به انکار امکان مابعدالطبیعه واداشت. این بدین معناست که ایشان، هم انگاره تلازم

(معنای حداکثری) را قبول دارد و هم اینکه منشأ پیدایش این انگاره را هیوم می‌داند. ایشان در جای دیگری از این کتاب نیز می‌گوید:

«در این کتاب، پیش‌ازین، تأکید کرده‌ایم که مسئله اصلی معرفت‌شناسی، مسئله منشأ معرفت است. برای تبیین معرفت، خواه تصدیقی و خواه تصویری، بهترین راه ممکن، توضیح نحوه پیدایش آن‌ها در ذهن انسان است» (همان: ۲۱۸)

این عبارت هم بیان دیگری است از همان معنایی که در عبارت‌ها و نقل‌قول‌های قبلی آمده است و در آن دوباره بر اهمیت و ضرورت تبیین نحوه پیدایش تصورات و مفاهیم تأکید شده است. اما، صرف‌نظر از این نقل‌قول‌ها، اساساً تمامیت کتاب *مابعدالطبیعه چگونه ممکن است* و مباحث مختلف مطرح در آن به روشنی نشان می‌دهد که مؤلف دانشمند آن، انگاره تلازم میان «تبیین منشأ تصورات و مفاهیم» و «اعتبار معرفت‌شناختی آن تصورات و مفاهیم» را، نه تنها به معنای حداقلی بلکه به معنای حداکثری نیز پذیرفته است و مبتنی بر همین انگاره، به دنبال استوار کردن امکان مابعدالطبیعه است.

۳) نقد و بررسی انگاره تلازم

چنانکه گفتیم، انگاره تلازم را به دو معنای حداقلی و حداکثری می‌توان فهمید و در نظر گرفت. من در ادامه، به نقد و بررسی انگاره تلازم در هر یک از این دو معنا خواهیم پرداخت. اما پیش‌از آن و در همین راستا، لازم است به نقد و بررسی آموزه کلیدی هیوم در باب منشأ تصورات و مفاهیم، که مبدأ و خاستگاه پیدایش انگاره تلازم بوده است، بپردازیم.

۳-۱) نقد و بررسی آموزه کلیدی هیوم در باب منشأ تصورات و مفاهیم، به‌عنوان مبدأ و

خاستگاه انگاره تلازم

چنانکه پیش‌تر اشاره شد، این آموزه هیوم که «اگر تصور مفروضی، به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم به یک انطباق ختم نشود، موهوم و بی‌اعتبار است» در حقیقت مبدأ و خاستگاه انگاره تلازم بوده است. به نظر من، هم در این ادعای هیوم و هم به‌تبع آن در پیدایش و پذیرش انگاره تلازم به‌واسطه این ادعای هیوم، مغالطه ظریفی وجود دارد که معمولاً از چشم‌ها پنهان مانده یا بدان دقت و توجه نشده است. این مغالطه مربوط به معنا و دلالت «تصور» است. اصطلاح «تصور» در معنا و تعریفی که هیوم از آن به دست می‌دهد در حقیقت همان انطباق غیرزنده یا کمرنگ و غیر شفاف است، که البته به‌تبع انطباقی بودن مضمون و محتوای مشخصی دارد. اصلاً معنا و تعریف «تصور» نزد هیوم همین است. بنا بر این تعریف، انطباقی بودن یا مأخوذ از انطباق بودن اساساً ذاتی «تصور» است و بنابراین بدیهی است که هیچ تصویری نمی‌تواند مأخوذ از یک انطباق نباشد. این تعریف و این تحدید معنا برای واژه یا اصطلاح «تصور» به‌خودی‌خود اشکالی ندارد. اما اگر ما همین اصطلاح «تصور» را نه به معنای محدود و مقید هیومی بلکه به معنای عام رایج در عرف فلسفه (مطلق «صورت» ها یا «تصور»اتی که در ذهن وجود دارند -حسی یا خیالی یا عقلی- و ازجمله صورت‌ها یا تصورات عقلی یا همان «مفهوم» ها و آن‌هم باز مطلق مفهوم‌ها؛ یعنی «مفهوم» با همه انواع و اقسامی که دارد) در نظر بگیریم و سپس احکامی را که بر «تصور» به معنای محدود و مقید هیومی آن بار می‌شود، بر همین معنای عام «تصور» بار کنیم و به آن نسبت دهیم، در حقیقت مرتکب یک مغالطه شده‌ایم. به نظر می‌رسد این همان مغالطه‌ای است که هم خود هیوم و هم آن کسانی که به‌واسطه دیدگاه هیوم به انگاره تلازم رسیده‌اند، خواسته یا ناخواسته و آگاهانه یا ناآگاهانه، به آن مبتلا شده‌اند.

این گزاره که «اگر تصور مفروضی به یک انطباق ختم نشود یا برآمده از یک انطباق نباشد، موهوم و بی‌اعتبار است» در محدوده معنای هیومی از «تصور» کاملاً درست است. چون، چنانکه اشاره شد، طبق تعریف هیوم اساساً تصور، گونه‌ای انطباق است؛ بنابراین فرض تصویری که به یک انطباق ختم نشود، درواقع فرض عدم آن تصور یا همان موهومی بودن آن است. اما اگر همین ادعا را که «اگر تصور مفروضی به یک انطباق ختم نشود یا برآمده از یک انطباق نباشد، موهوم و بی‌اعتبار است» در مورد «تصور» به معنای عام آن مطرح کنیم، دیگر نمی‌توان آن را بی‌واسطه صادق دانست. اگر چنین کنیم، دچار مغالطه بزرگی شده‌ایم. درواقع ادعای مذکور درباره «تصور» به معنای عام و رایج آن در عرف فلسفه، یک ادعای بی‌دلیل است که به نظر می‌رسد در آثار و سخنان هیوم حتی یک استدلال هم برای آن وجود ندارد. چه اینکه تمام سخن هیوم و تمام قوت سخن و استدلال او مبتنی بر همان معنای خاص و محدود از «تصور» است. این در حالی است که به نظر می‌رسد، عموم افرادی که به انگاره تلازم رسیده و آن را باور کرده‌اند، به‌واسطه این گمان (گمان باطل) بوده است که سخن هیوم درباره «بی‌اعتباری تصویری که به یک انطباق ختم نمی‌شوند» درواقع و به‌درستی شامل تمامی «تصورات» به معنای عام آن می‌شود و بر اساس همین گمان باطل بوده است که به تکاپو افتاده‌اند که اعتبار مفاهیمی همچون «جوهر» یا «علت» را، که به یک انطباق حسی ختم نمی‌شوند، چگونه تأمین و استوار کنند.

دیگر اشکال جدی وارد بر این ادعای هیوم که «اگر تصویری به یک انطباق ختم نشود یا برآمده از یک انطباق نباشد، موهوم و بی‌اعتبار خواهد بود» این است که اگر این ادعا را شامل همه تصورات، به معنای عام و رایج «تصور» در عرف فلسفه، بدانیم؛ آنگاه بسیاری از مفاهیمی که در سخنان خود هیوم به‌کاررفته‌اند و این سخنان بر آن‌ها استوارند نیز بی‌اعتبار خواهند بود. برای نمونه باید بگوییم مفاهیم «انطباق» و «تصور» (خود این مفاهیم نه مصادیق آن‌ها) هم موهوم و بی‌اعتبار هستند؛ چون هیچ‌کدام از این دو مفهوم به یک انطباق حسی ختم نمی‌شود و ما هیچ انطباق حسی از خود مفهوم «انطباق» یا از خود مفهوم «تصور» نداریم!

۳-۲) نقد و بررسی معنای حداکثری انگاره تلازم

چنانکه گفتیم، معنای حداکثری انگاره تلازم این است که تبیین منشأ تصورات و مفاهیم تنها راه برای احراز اعتبار معرفت‌شناختی آن‌هاست و بر همین اساس «اگر نتوانیم نحوه پیدایش یک مفهوم را تبیین کنیم، آن مفهوم فاقد اعتبار معرفت‌شناختی خواهد بود». در مقام نقد و بررسی این معنا از انگاره تلازم، ابتدا باید به نقد و بررسی استدلال یا استدلال‌هایی که له آن وجود دارد، بپردازیم؛ سپس، در گام بعدی، اگر استدلال یا استدلال‌هایی علیه آن داریم، اقامه کنیم.

۳-۲-۱) نقد و بررسی پشتوانه استدلالی معنای حداکثری انگاره تلازم

به نظر می‌رسد استدلال اصلی قائلین به انگاره تلازم این است که (۱) اگر نحوه پیدایش یک مفهوم را ندانیم، چه‌بسا آن مفهوم جعلی (من‌درآوردی و غیر مأخوذ از واقعیت) باشد و (۲) اگر مفهومی جعلی باشد، اعتبار معرفت‌شناختی نخواهد داشت؛ بنابراین، اگر نحوه پیدایش یک مفهوم را ندانیم، آنگاه آن مفهوم فاقد اعتبار معرفت‌شناختی خواهد بود. در این استدلال، مقدمه دوم حتماً صادق است. چون مقصود از «مفهوم جعلی» در این گزاره، مفهومی است که بنا به فرض هیچ ارتباطی به واقعیت ندارد و به‌طور مطلق ساخته‌وپرداخته خود ماست و منظور از اعتبار معرفت‌شناختی نیز واقع‌نمایی یا شأن حکایتگری (کاشفیت) یک مفهوم از واقعیت، است و آشکار است که مفهومی که بنا به فرض، مطلقاً ساخته‌وپرداخته خود ما باشد (البته اگر اساساً چنین چیزی را بتوان مفهوم نامید)، نمی‌تواند نمایانگر یا حکایتگر هیچ واقعیتی باشد و این بدین معناست که آن مفهوم فاقد اعتبار معرفت‌شناختی است.

اما مقدمه اول قابل بحث است. درست است که میان «دانستن نحوه پیدایش یک مفهوم» با «غیر جعلی بودن آن مفهوم» و «اعتبار معرفت‌شناختی آن مفهوم» تلازم ضروری وجود دارد و بنابراین، «اگر ما به منشأ عینی و واقعی یک مفهوم برسیم و آن را کشف کنیم، آنگاه حتماً آن مفهوم غیر جعلی و دارای اعتبار معرفت‌شناختی خواهد بود»؛ اما در نقطه مقابل، به نظر می‌رسد هیچ تلازم ضروری میان «ندانستن منشأ پیدایش یک مفهوم» با «جعلی بودن آن مفهوم» وجود ندارد و این‌گونه نیست که «اگر به نحوه پیدایش یک مفهوم نرسیده باشیم، آنگاه آن مفهوم لزوماً جعلی و فاقد اعتبار معرفت‌شناختی بوده باشد». در حقیقت، به نظر می‌رسد در مقدمه اول و به تبع آن در نتیجه‌ی استدلال، میان دو مقام ثبوت و اثبات خلط شده است و آن مطلبی که در مقام ثبوت صادق است، به غلط به مقام اثبات نسبت داده شده است و / این کلیدی‌ترین نکته / این بحث است. این درست است که «اگر مفهومی مأخوذ و برگرفته از واقعیت نباشد یا، به تعبیر دیگر، منشأ عینی و واقعی نداشته باشد (این مقام ثبوت است)، آنگاه جعلی و به تبع آن فاقد اعتبار معرفت‌شناختی خواهد بود.» اما این مطلب را نمی‌توان بی‌واسطه به مقام اثبات (مقام شناخت و آگاهی ما) سرایت داد و ادعا کرد که «اگر منشأ عینی و واقعی یک مفهوم را نشناسیم (به تعبیر دیگر، اگر نحوه اخذ و برگرفته شدن یک مفهوم از واقعیت را ندانیم)، آنگاه آن مفهوم جعلی و به تبع آن فاقد اعتبار معرفت‌شناختی است.» در واقع ممکن است مفهومی مأخوذ و برگرفته از واقعیت باشد، اما نحوه اخذ و انتزاع آن از واقعیت برای ما آشکار نشده باشد. بدین ترتیب، مقدمه اول استدلال فوق صادق نیست. بر همین اساس و علیرغم صادق بودن مقدمه دوم و صحت صوری استدلال، نتیجه استدلال، یعنی این گزاره که «اگر نحوه پیدایش یک مفهوم را ندانیم، آنگاه آن مفهوم فاقد اعتبار معرفت‌شناختی خواهد بود» نیز صادق نخواهد بود.

در اینجا این پرسش پیش می‌آید، و این پرسش بسیار مهم است، که آیا تنها راه برای علم به اینکه یک مفهوم مأخوذ از واقعیت و به تبع آن دارای اعتبار معرفت‌شناختی است، این است که نحوه پیدایش آن مفهوم از واقعیت را بدانیم و به آن رسیده باشیم؟ یا اینکه راه و مسیر دیگری هم وجود دارد؟ در حقیقت پاسخ به این پرسش، چنانکه خواهیم دید، از زاویه‌ای دیگر آشکار خواهد کرد که آیا معنای حداکثری انگاره تلازم صحیح است یا نه؟ چون بر اساس این معنا از انگاره تلازم، تنها راه برای علم به اینکه یک مفهوم مأخوذ از واقعیت و غیر جعلی است، علم به نحوه پیدایش آن مفهوم از واقعیت است. بنابراین اگر راه یا راه‌های دیگری برای احراز اینکه یک مفهوم، مأخوذ از واقعیت است وجود داشته باشد، آنگاه بی‌واسطه بدین معناست که معنای حداکثری انگاره تلازم نادرست است.

۲-۳) استدلال‌هایی علیه معنای حداکثری انگاره تلازم

برای نشان دادن نادرستی معنای حداکثری انگاره تلازم دو راه وجود دارد؛ یکی اینکه نشان دهیم برای احراز اعتبار معرفت‌شناختی یک مفهوم، راه دیگری غیر از شناخت نحوه پیدایش آن مفهوم هم وجود دارد (چون، همان‌طور که گفتیم، این معنا از انگاره تلازم بیانگر این است که علم و آگاهی به نحوه پیدایش تصورات و مفاهیم تنها راه برای احراز اعتبار معرفت‌شناختی آن‌هاست) و دیگر اینکه نشان دهیم این معنا از انگاره تلازم به نوعی مستلزم تناقض است. به نظر می‌رسد از هر دو راه می‌توان برای نشان دادن نادرستی معنای حداکثری انگاره تلازم استفاده کرد. من در ادامه استدلال‌های خود را در این مورد ارائه خواهم کرد.

۱) استدلال اول

چنانکه اشاره شد، مقصود از اعتبار معرفت‌شناختی یک مفهوم، داشتن شأن نمایانگری یا حکایتگری از واقعیت (واقع‌نمایی) است. با در دست داشتن این معنا، اگر دقت و توجه کافی داشته باشیم آنگاه آشکار خواهد

شد که برای احراز اعتبار معرفت‌شناختی یک مفهوم راه بسیار ساده‌تر و درعین حال دقیق‌تری هم وجود دارد و آن توجه به خود آن «مفهوم» و تطبیق و مقایسه آن با واقعیت است. در حقیقت، اگر دقت کنیم، پاسخ این سؤال که «آیا یک مفهوم ما به ازاء و مصداقی در عالم واقع دارد و بنابراین، یک مفهوم واقع‌نما و دارای شأن حکایتگری و اعتبار معرفت‌شناختی است، یا اینکه ما به ازاء و مصداقی در عالم واقع ندارد و بنابراین، یک مفهوم جعلی و من‌درآوردی و فاقد شأن حکایتگری و اعتبار معرفت‌شناختی است؟» صرف‌نظر از اینکه آن مفهوم چگونه و از چه طریقی برای ما پیدا و حاصل شده باشد و صرف‌نظر از اینکه ما به نحوه پیدایش آن مفهوم علم داشته باشیم یا نه، در مقام تطبیق و مقایسه آن مفهوم با واقعیت، برای ما آشکار می‌شود.

توضیح اینکه؛ اولاً معنادار بودن ویژگی ذاتی و ضروری هر «مفهوم»ی است و سخن گفتن از «مفهوم»ی که فاقد معنا و مضمون باشد، غیرممکن و در حقیقت معادل این است که اساساً آنچه ما آن را «مفهوم» فرض یا معرفی کرده‌ایم، «مفهوم» نباشد. ثانیاً هر «مفهوم»ی، به تبع اینکه دارای معنا و مضمون است، می‌تواند مصداق یا مصداق‌هایی داشته باشد (مگر اینکه معنا و مضمون آن مفهوم، پارادوکسیکال باشد). ثالثاً اینکه آیا یک مفهوم اکنون و بالفعل (در هر زمان مفروض) مصداق و ما به ازایی در واقعیت دارد یا نه، فقط با رجوع به واقعیت و ملاحظه آن و در حقیقت با مقایسه و تطبیق معنا و مضمون آن مفهوم با واقعیت به دست می‌آید. با توجه به این سه نکته، آشکار است که جعلی (من‌عندی محض) بودن یا نبودن یک مفهوم و به تبع آن، اعتبار معرفت‌شناختی داشتن یا نداشتن آن مفهوم، در مقام مقایسه و تطبیق معنا و مضمون آن مفهوم با واقعیت، مشخص می‌شود و بنابراین برای احراز اعتبار معرفت‌شناختی یک مفهوم لزومی به دانستن یا تبیین نحوه پیدایش آن مفهوم نیست. در حقیقت، چه ما نحوه پیدایش واقعی یک مفهوم را شناخته باشیم و چه آن را نشناخته باشیم، در هر صورت عرضه کردن آن مفهوم به واقعیت و مقایسه و تطبیق آن با واقعیت، برای ما آشکار خواهد ساخت که آیا آن مفهوم جعلی و مطلقاً ساخته‌وپرداخته خود ما است یا نه.

در اینجا توجه به استدلالی که علامه طباطبایی برای اثبات منشأ عینی داشتن هر «مفهوم» عرضه داشته است، مفید و راهگشا خواهد بود. ایشان در این استدلال می‌گوید:

«اگر قوه ادراک‌کننده، در ادراک یک مفهوم خاص [که بر موارد معین صدق می‌کند] از خارج استمداد نجوید و بدون اینکه با خارج ارتباط و اتصال پیدا کرده باشد، آن مفهوم را از پیش خود انشاء و ایجاد نماید، در این صورت نسبت آن مفهوم به همه اشیاء، اعم از آن اشیائی که [واقعاً] مصداق آن است و اشیائی که [بنا بر فرض] مصداق آن نیست، مساوی خواهد بود، و در نتیجه بالضروره چنین خواهد بود که یا آن مفهوم بر همه چیز صدق می‌کند یا اینکه بر هیچ چیزی صدق نمی‌کند، درحالی که آن مفهوم [بنا به فرض] به گونه‌ای است که فقط بر مصادیق خودش صدق می‌کند و بر غیر آن صدق نمی‌کند. پس خلاف فرض لازم خواهد آمد.» (علامه طباطبایی، ۱۳۸۱: ۷۶-۷۵)

مشابه این استدلال در اصول فلسفه و روش رئالیسم نیز آمده است. (رک؛ مطهری، ۱۳۸۲: ۲۰۰)

مقدمه اصلی (کبرای) این استدلال این است که «اگر انسان مفهومی را از پیش خود و بدون هیچ‌گونه ارتباط و اتصال با واقعیت عینی انشاء و ایجاد کند (= اگر مفهومی جعلی و من‌درآوردی باشد)، آنگاه آن مفهوم بر هیچ چیزی صدق نمی‌کند یا بر همه چیز صدق می‌کند». اگر این گزاره صحیح باشد، که فی‌الواقع و به نظر علامه صحیح است، آنگاه طبق قاعده عکس نقیض شرطی (رک؛ خندان، ۱۳۹۱: ۱۳۴) این گزاره نیز ضرورتاً صادق خواهد بود که «اگر مفهومی بر برخی چیزها صدق کند و بر برخی چیزها صدق نکند، آنگاه آن مفهوم جعلی و من‌درآوردی نیست و منشأ عینی و واقعی دارد». اگر دقت کنیم، این گزاره به‌روشنی بیانگر این است که ملاحظه

خود یک مفهوم و تطبیق آن بر واقعیت برای احراز جعلی بودن یا نبودن آن مفهوم و به تبع آن، احراز اعتبار یا عدم اعتبار معرفت‌شناختی آن مفهوم کافی است و این دقیقاً همان چیزی است که من له آن استدلال کرده‌ام.

۲) استدلال دوم

استدلال دوم، در حقیقت مبتنی بر همان مضمون اصلی استدلال اول اما، درعین‌حال، متفاوت از آن است. در انگاره تلازم فرض بر این است که اگر ما به نحوه پیدایش یک مفهوم رسیده باشیم، آنگاه می‌توانیم شأن و اعتبار معرفت‌شناختی برای آن مفهوم قائل شویم. فرض کنیم ما به نحوه پیدایش یک مفهوم، علم و آگاهی پیدا کرده‌ایم. اگر دقت کنیم، روشن است که ما این علم و آگاهی را از طریق بررسی یک یا حداکثر چند (بعضی) مصداق عینی آن مفهوم به دست آورده‌ایم، نه اینکه همه مصادیق آن مفهوم را بررسی کرده باشیم - چه اینکه چنین چیزی اساساً ممکن نیست - اما، درعین‌حال، این نیز آشکار است که اعتبار معرفت‌شناختی آن مفهوم محدود و منحصر به آن یک یا چند مصداق نیست، بلکه ما آن مفهوم را به نحو معتبر به مصادیق فراوان و چه‌بسا بیشمار دیگر نیز نسبت می‌دهیم و آن مفهوم را در مورد این مصادیق نیز واقع‌نما می‌دانیم. پرسشی که در اینجا می‌توان مطرح ساخت این است که چرا و چگونه این نسبت دادن (نسبت دادن مفهوم مأخوذ از یک یا چند واقعیت عینی به واقعیت‌های عینی فراوان یا بی‌شمار دیگر) و این واقع‌نما دانستن (واقع‌نما دانستن یک مفهوم در مورد مصادیق متعدد دیگری که آن مفهوم مستقیماً مأخوذ از آن‌ها نبوده است) جایز و معتبر است؟ به نظر آشکار است که تنها چیزی که این نسبت دادن و این واقع‌نما دانستن «مفهوم» را در مورد آن مصادیق فراوان دیگر جایز و موجه می‌سازد، ملاحظه این حقیقت است که این مفهوم بر آن واقعیت‌ها و مصادیق فراوان هم صدق می‌کند؛ ملاحظه‌ای که از مقایسه و تطبیق معنا و مضمون آن مفهوم بر آن واقعیت‌های عینی حاصل می‌شود. حال نکته این است که وقتی صدق یک مفهوم بر برخی مصادیق عینی آن (به تعبیر دیگر، حکایتگری یک مفهوم از برخی مصادیق عینی آن) به واسطه مقایسه و تطبیق معنا و مضمون آن مفهوم با واقعیت‌های عینی به دست می‌آید، چه محذوری وجود دارد که همین معیار را در مورد دیگر مصادیق عینی آن مفهوم (برخی دیگر یا برخی باقیمانده) و در نتیجه در مورد همه مصادیق آن مفهوم هم بکار بندیم و بدین ترتیب ادعا کنیم «واقع‌نمایی یا اعتبار معرفت‌شناختی یک مفهوم، در مقایسه و تطبیق آن مفهوم با واقعیت‌های عینی به دست می‌آید و احراز می‌شود؟» به نظر می‌رسد هیچ محذور عقلی در اینجا وجود ندارد و اگر می‌توان واقع‌نمایی و اعتبار معرفت‌شناختی یک مفهوم را در مورد برخی از مصادیق عینی آن، به واسطه همخوانی و مطابقت معنا و مضمون آن مفهوم با آن واقعیت‌های عینی، احراز نمود؛ این واقع‌نمایی و اعتبار معرفت‌شناختی «مفهوم» را در مورد سایر مصادیق عینی آن نیز می‌توان احراز نمود. چون آنچه در اینجا کارساز و تأثیرگذار است اصل «مقایسه و تطبیق معنا و مضمون یک مفهوم با واقعیت» است نه تعداد مواردی که این مقایسه و تطبیق درباره آن‌ها انجام می‌شود. بدین ترتیب، بار دیگر و به طریقی دیگر، این مطلب آشکار می‌شود که واقع‌نمایی و اعتبار معرفت‌شناختی یک مفهوم از مقایسه و تطبیق آن مفهوم با واقعیت احراز می‌شود، بدون اینکه لزوماً به راه دیگری نیاز باشد.

۳) استدلال سوم

استدلال سوم بر نادرستی معنای حداکثری انگاره تلازم این است که این معنا، دچار یک دور منطقی است یا، به تعبیر دقیق‌تر، پذیرش آن مستلزم دور است. چنانکه گفتیم، معنای حداکثری انگاره تلازم این است که تبیین نحوه پیدایش یک مفهوم تنها راه برای احراز اعتبار معرفت‌شناختی آن است و بنابراین اگر به نحوه پیدایش یک مفهوم نرسیده باشیم، آن مفهوم از نظر معرفت‌شناختی مخدوش یا بی‌اعتبار خواهد بود. اگر بپذیریم که مفهومی

از نظر معرفت‌شناختی محدودش یا بی‌اعتبار است، نتیجه بی‌واسطه آن این خواهد بود که استفاده ما از آن مفهوم، در احکام و گزاره‌های گوناگون، از لحاظ معرفت‌شناختی غیرمجاز و نامعتبر است. اما مسئله این است، و این نکته اصلی بحث است، که بحث درباره چگونگی پیدایش یک مفهوم و تبیین آن، جز با استفاده از خود آن مفهوم و در واقع جایز و معتبر شمردن استفاده از آن مفهوم، امکان‌پذیر نیست. از یک سو بدیهی است که بحث درباره نحوه پیدایش یک مفهوم جز با استفاده از آن مفهوم و معتبر دانستن آن مفهوم، امکان‌پذیر نیست و از سوی دیگر، بر اساس انگاره تلازم، تا وقتی که نحوه پیدایش یک مفهوم را تبیین نکرده‌ایم، از نظر معرفت‌شناختی حق استفاده از آن مفهوم را نخواهیم داشت؛ و این به‌روشنی مستلزم دور و در نتیجه مستلزم تناقض است. چون بحث درباره نحوه پیدایش یک مفهوم موقوف به استفاده از آن و استفاده از آن مفهوم، موقوف به بحث درباره نحوه پیدایش آن است. در واقع باید گفت: پیش‌فرض ضروری هرگونه بحث درباره نحوه پیدایش مفاهیم، پذیرش اعتبار معرفت‌شناختی حداقل برخی از مفاهیم (مفاهیمی که این بحث به‌واسطه آن‌ها و با استفاده از آن‌ها شکل می‌گیرد) است و این به‌خودی‌خود، معنای حداکثری انگاره تلازم را نفی می‌کند.

۳-۳) نقد و بررسی معنای حداقلی انگاره تلازم

چنانکه گفتیم، معنای حداقلی انگاره تلازم این است که تبیین نحوه پیدایش مفاهیم یک‌راه برای احراز اعتبار معرفت‌شناختی آن مفاهیم است و بر همین اساس، اگر بتوانیم نحوه پیدایش یک مفهوم را تبیین نماییم، آن مفهوم دارای اعتبار معرفت‌شناختی خواهد بود. به نظر می‌رسد این معنا از انگاره تلازم به‌خودی‌خود هیچ محذوری دربر ندارد و اگر واقعاً بتوانیم به نحوه پیدایش یک مفهوم علم و آگاهی پیدا کنیم، آنگاه این تبیین، خود تأمین و تضمین اعتبار معرفت‌شناختی آن مفهوم را در پی خواهد داشت. اما مطلب این است که به نظر می‌رسد تبیین نحوه پیدایش واقعی یک مفهوم دشواری‌هایی در بطن خود دارد که رسیدن به آن را به‌سختی ممکن می‌سازد.

۱) به نظر می‌رسد تبیین‌هایی که از نحوه پیدایش مفاهیم مختلف از واقعیت توسط برخی از اندیشمندان مطرح شده است، در بهترین حالت صرفاً واجد عنصر سازگاری منطقی است، اما عموماً امکان وجود راه‌های دیگر برای پیدایش آن مفهوم را نفی نمی‌کند. عموم این تبیین‌ها، در بهترین حالت و در صورت داشتن تمام ویژگی‌های لازم برای یک تبیین معتبر، اثبات می‌کند که مفهوم موردنظر می‌تواند از این راه برای ما پیداشده باشد، اما این را اثبات نمی‌کند که این راه تنها راه ممکن برای پیدایش آن مفهوم برای ماست و بنابراین این مفهوم لزوماً، ضرورتاً و صرفاً از این راه برای ما پیداشده است. روشن است که در این صورت همواره این احتمال وجود دارد که مفهوم موردنظر در واقع امر، نه از راهی که ما تبیین کرده‌ایم بلکه از یک‌راه دیگر برای ما پیداشده باشد. البته بدیهی است که اگر تبیینی بتواند نشان دهد و اثبات کند که یک مفهوم خاص به شیوه‌ای مشخص برای ما پیدا می‌شود و غیراز این راه و شیوه، راه دیگری برای پیدایش آن مفهوم نزد ما وجود ندارد، بالطبع از این ایراد مصون خواهد بود. اما به نظر می‌رسد اثبات انحصار نحوه پیدایش یک مفهوم به یک‌راه و مسیر خاص، بسیار دشوار است.

۲) نکته دیگری که در اینجا وجود دارد این است که، چنانکه در قسمت قبلی اشاره شد، بحث درباره نحوه پیدایش یک مفهوم جز با استفاده از آن مفهوم و نیز برخی مفاهیم دیگر، و در نتیجه پذیرش عملی اعتبار معرفت‌شناختی آن مفاهیم امکان‌پذیر نیست. این بدین معناست که اگر بخواهیم بحث درباره نحوه پیدایش مفاهیم پادرها و متزلزل نباشد، باید اعتبار معرفت‌شناختی مفاهیم مورد استفاده در آن بحث به طریق دیگری استوار شده باشد و این، به‌نوبه خود، بدین معناست که اولاً راه و شیوه دیگری برای احراز اعتبار معرفت‌شناختی

مفاهیم وجود دارد؛ ثانیاً آن راه و شیوه دیگر منطقاً بر راه و شیوه «تبیین نحوه پیدایش مفاهیم» تقدم دارد. بر این اساس، راه و شیوه «تبیین نحوه پیدایش مفاهیم» حتی اگر به عنوان یک راه برای احراز اعتبار معرفت‌شناختی مفاهیم پذیرفته شود، همواره یک راه دست‌دوم و درجه دوم خواهد بود.

۳) هرچند بحث درباره منشأ تصورات و مفاهیم و نحوه پیدایش آن‌ها نزد عموم فیلسوفانی که به این بحث پرداخته‌اند، معمولاً منحصر به تعداد محدودی از مفاهیم خاص و بسیار مهم در قلمرو علم و فلسفه (همچون وجود و عدم، علت و معلول، جوهر و عرض و مانند این‌ها) بوده است، اما روشن است که اگر ما انگاره تلازم را به عنوان یک قاعده عقلی در نظر بگیریم و آن را در مورد همه مفاهیم ساری و جاری بدانیم، علی‌الاصول باید برای احراز اعتبار معرفت‌شناختی همه آن مفاهیمی که در مباحث علمی یا فلسفی خود آن‌ها را بکار می‌گیریم، به دنبال تبیین نحوه پیدایش آن‌ها باشیم. اما آشکار است که چنین کاری، اگر نگوئیم محال است، تا چه اندازه سخت و دشوار است؛ بخصوص که، همان‌طور که در نکته اول اشاره شد، نتیجه این کار هم قطعی و روشن نیست. در حقیقت، به نظر می‌رسد، با در پیش گرفتن این مسیر عملاً باید هرگونه بحث و پژوهش علمی و معرفتی دیگر را تعطیل و تا مدت‌ها و شاید تا ابد صرفاً به دنبال تبیین چگونگی پیدایش این مفاهیم متعدد و بی‌شمار باشیم! این حقیقت، دشواری اساسی دیگری است که موکول کردن اعتبار معرفت‌شناختی مفاهیم به تبیین نحوه پیدایش آن‌ها به دنبال دارد.

از مجموع این نکات، این نتیجه به دست می‌آید که هرچند تبیین نحوه پیدایش مفاهیم، در حال، می‌تواند به عنوان یک راه برای احراز اعتبار معرفت‌شناختی آن مفاهیم مطرح و مورد استفاده واقع شود؛ اما در عین حال، این راه با توجه به دشواری‌های موجود در آن، همواره یک راه دست دوم و کم‌فایده است و با وجود راه‌های ساده‌تر و استوارتر، ضرورتی برای تمسک بدان و استفاده از آن وجود نخواهد داشت.

نتیجه‌گیری

در دوره هیوم و بعد از آن، به واسطه برخی از آراء و دیدگاه‌های او، سرنوشت علم و مابعدالطبیعه در ذهن و فکر برخی از اندیشمندان، به بحث درباره منشأ تصورات و مفاهیم گره‌خورده است و بر همین اساس تحقیق درباره منشأ تصورات و مفاهیم به عنوان امری بسیار مهم و سرنوشت‌ساز تلقی شده است. مبنای اصلی این تلقی و آن گره زدن، این تصور و انگاره بوده است که میان تبیین نحوه پیدایش تصورات و مفاهیم با اعتبار معرفت‌شناختی و واقع‌نمایی آن‌ها، یک تلازم ضروری و اساسی وجود دارد. بدیهی است که اگر بتوانیم نشان دهیم چنین تلازم ضروری‌ای وجود ندارد، تمامی نتایج حاصل از آن انگاره نیز فرو خواهد ریخت. من در این مقاله تلاش کردم با تحلیل معنا و مضمون انگاره تلازم و اقامه استدلال‌هایی، نادرستی این انگاره را نشان دهم. اگر این استدلال‌ها معتبر باشند، این نتایج بسیار مهم از آن‌ها حاصل می‌شود: ۱) امکان علم یا امکان مابعدالطبیعه هیچ ربط و پیوند ضروری‌ای با بحث درباره منشأ تصورات و مفاهیم و تبیین نحوه پیدایش آن‌ها ندارد، بلکه داشتن مفاهیم با معنای (دارای معنا و مضمون مشخص) مربوط به حوزه‌های علم و فلسفه، به خودی خود امکان معرفت علمی یا مابعدالطبیعی را استوار می‌سازد؛ و بنابراین ۲) بحث درباره منشأ تصورات و مفاهیم و نحوه پیدایش آن‌ها، آن فایده و ضرورت معرفت‌شناختی‌ای را که برخی‌ها برای آن قائل‌اند ندارد.

References

- 0 Khandan, Ali Asghar (2012) *Applied Logic*, Seventh Edition, Tehran & Qom: Samat and Taha. (in Persian)

- 0 Tabatabai, Seyyed Mohammad Hossein (2012) *Nabay-at AlHikmat*, trans. and described: Ali Shirvani, fifth edition, Qom: Boostan-e Ketab. (in Persian)
- 0 Ghavam Safari, Mehdi (2007) *How Metaphysics is Possible*, First Edition. Tehran: Institute of Islamic Culture and Thought. (in Persian)
- 0 Copleston, Frederick Charles (1996) *History of Philosophy*, Volume 5, trans. Amir Jalaluddin Alam, Third Edition, Tehran: Soroush and Scientific and Cultural. (in Persian)
- 0 Motahhari, Mortaza (2003) *Collection of Works*, Volume 6, Ninth Edition, Tehran: Sadra. (in Persian)
- 0 Motahhari, Mortaza (2002) *Collection of Works*, Volume 9, Sixth Edition, Tehran: Sadra. (in Persian)
- 0 Hume, David (2007) *An Inquiry concerning Human Understanding*, edited with an introduction and notes by Peter Millican, first published, Oxford University press.
- 0 Noonan, Harold W. (1999) *Hume on Knowledge*, first published, Rutledge.

